

Enver Dukagjini*

POSLERATNI RAZVOJ URBANIH NASELJA DUKAGJINA I NJIHOVE FUNKCIJE

Dukagjinska ravan (Metohija) zahvata površinu od 4320 km² i zauzima 39,68 % teritorije SAP Kosovo. Prema popisu stanovništva od 1971. god., u njoj je živeo 493.361 stanovnik, ili 39,6 % stanovništva Pokrajine. U urbanim centrima živi 29,84 % stanovništva Dukagjina.

Da bi se objasnile posleratne promene u ovim gradovima, potrebno je neke elemente posmatrati u njihovom istorijskom značenju. Na razvoj ovih gradova znatno je uticao njihov položaj, a posebno funkcije koje su imali u prošlosti. Vremenom su se funkcije menjale, a sa njima značaj i uloga grada.¹

Stoga smatramo potrebnim da pre prikazivnaja današnjih prilika i promena, ukažemo na činjenicu da, u istoriji svetskog urbanizma kategorija starih balkanskih gradova nije bila predmet posebnog razmatranja. Tip balkanskih gradova do I. svetskog rata postojao je kod nas, u severnoj Srbiji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i na Kosovu. Razvoj starih balkanskih gradova, većinom zasnovanih u davnoj prošlosti, a razvijenih tokom poslednjih stoleća, u Srbiji i Makedoniji proživeli je korenite transformacije, koje su potpuno izmenile njihov lik i sadržinu. Te promene se odigravaju i danas, sa punim zamahom, pod dejstvom industrijalizacije i savremene urbanizacije. Zbog svojih funkcija, načina života, podeljenosti grada u stambene blokove (mahale) i trgovačke četvrti (čaršije), tokom svoje duge evolucije ovi gradovi dobijali su posebnu fizionomiju i karakter, koji ih svrstava u posebnu kategoriju. Redak je slučaj kao što je Dukagjin (Metohija), da budu dobro očuvani i oločeni balkanski gradovi kao što su: Prizren, Djakovica i Peć.²

Urbanistički razvoj gradova Dukagjina. — Urbani razvoj Dukagjinskih gradova predstavlja jedan kontinuum kroz četiri istorijska perioda: vizantinski, srpski srednjovekovni, turski i poslednji period socijalističke izgradnje. Zbog ograničenosti prostora ovde ćemo istaći samo najosnovnije elemente predratnog perioda. Svi pomenuti gradovi locirani su na mestima gde doline seku duboke planinske obode, pa se nalaze na samom obodu kotline, Prizren i Peć, ili u neposrednoj blizini Djakovica. Gradska naselja u ovoj kotlini osnivana su u različitim razdobljima i menjali su likove tokom društveno-ekonomskog i istorijskog razvitka. Ova naselja, naročito Prizren (Theranda) i Peć (Siparant) poznata su još iz doba Rimljana. Ubrajaju se u red malog broja gradova u kojima je u velikoj meri očuvan kontinuitet iz minulih razdoblja. Na žalost, o tom periodu, kao i o periodu vladavine Vitanzije, naša saznanja su veoma oskudna, dok o srpskom srednjovekovnom, i kasnijem periodu, postoji više podataka. Medjutim, tačniji podaci o ovim starih balkanskim gradovima potiču tek iz XVII veka, od poznatog turskog geografa Hadži Kalfe. O ovim krajevima on piše: »Perserin, grad na zapadnoj strani jedne planine,

* Dr., izr. prof., Inštitut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, ul. Maršala Tita b. b. 38000 Priština, glej izveček na koncu zbornika.

na suprotnoj strani Skoplja i Tetova, usred Dukadjina, Valdjeharina (Vučitrna), Ohrida i Elbasana, 18 dana je daleko od Istambula. U ovom gradu žive Arbanasi. Njegova okolina su Jakova (Djakovica), Ipek (Peć), Kalkandelan (Tetovo) i Priština.³

Od davnina se u ovim gradovima, a naročito u Prizrenu, smenjuju razni veličani, grade u njemu tvrđave, hramove, rezidencije, mostove, trgove i puteve. Prizren je bio značajno mesto, o čijoj urbanističkoj fizionomiji, o liku i sklopu saznajemo samo na osnovu očuvanih ili razorenih gradjevina, crkva i crkvišta, kao i manastira, a kasnije i džamija, medresa, tekija i mostova. U poredjenju sa mediteranskim gradovima, koji su opkoljeni kamenim zidinama i sačuvani, balkanski gradovi su otvoreni, i slobodno su se širili u okolinu.

Tokom perioda od XV do XIX stoleća u balkanskim gradovima živelo je mešovito stanovništvo dviju grupacija: 1) hrišćanske, u kojoj su spadali Srbi, Albanci (katoličke vereispovesti) i Cincari i 2) muslimanske, kojoj su pripadali Albanci (sačinjavaju većinu), Turci i delimično Cigani (misli se za Dukagjin). To nam ilustruje i salname (turski godišnjak) iz 1876. godine.

Stanovništvo dukagjinskih gradova po salnameu iz 1876. godine

Kaza Prizrena	Muslimana	Nemuslimana
Prizen	35 628	8 300
Djakovica	12 553	2 757
Peć	9 981	8 818

Po svojim funkcijama ovi gradovi su se razlikovali. Peć je imao specifičnu funkciju verskog središta, Djakovica se odlikovala svojim zanatima i ekonomskom snagom svojih esnafa, dok je Prizren bio važan centar islamske kulture i turske uprave, kao i važan vojni centar.

Gradovi su bili podeljeni na mahale i čaršije. Mahala je skup kuća ogradjenih visokim zidinama; u središtu se najčešće nalazila džamija po kojoj je dotična mahala dobijala naziv.

Dok su mahale stambene četvrti, čaršija je skup dućana, odnosno, trgovačka četvrt grada. Pokušaćemo da prikažemo čaršije i zanate koji su bili razvijeni u turskom periodu, naročito krajem XIX veka.

Kao najveći zanatski centar u ovom delu Balkana, Prizren je u XIX. veku imao nekoliko čaršija. Najveće su bile Arasta i Šadrvan. Arasta se delila na nekoliko čaršija, prema vrstama zanata (sarači, nožari, kazandžije). Posebno je karakteristična Kapali čaršija (pokrivena, zatvorena čaršija). U Šadrvanu su bili koncentrisani fini zanati (Kujundžije, puškari, sabljari, makasadžije i duborecsi), a osim njih i telalske radnje (starinarnice) i aščinice.⁴

U Djakovici u XIX. veku bile su samo dve čaršije, i to Stara i Nova čaršija. U Staroj čaršiji, bili su rasporedjeni nerazvijeni zanati: terazije, abadžije, kazandžije, mutavdžije, tabaci (prema Ereniku), a među njima kujundžije. U Novoj čaršiji bili su koncentrisani čibukdžije, kolari i bakali. U ovo doba u Djakovici su esnafi bili jaki, tako da su podizali i razne veće objekte, kao što su Terzijski i Tabočki Most.

U Peći su čaršije i zanati takojde dosta stari: Dugačka čaršija, gde su bili koncentrisani svi stari zanati: kazandžije, terzije, kujundžije i puškari. U kovačkoj čaršiji bili su kovači kao i u čaršiji oko glavne Bajrakli džamije.

Da bismo imali jedan pregled o razvijenosti zanata u dukagjinskim gradovima, grupisali smo ih po srodnosti i po materijalu potrebnim za izradu predmeta. Za obradu metala bilo je 26 zanata, kože 10, tekstila 19, gradjevinarstva 8, dubljenja

i obrade drveta i pruća 14, prehrambenih zanata 26, grnčarstva 3, uslužnih zanata 2, razno 13, i zanati vezani za čaršiju 8. Ukupno ih je bilo 129 zanata.

Posle stvaranja Kraljevine Jugoslavije ovi gradovi nisu doživeli bitne promene.

Funkcionalni razvitak u najnovijem periodu socijalističkog preobražaja. —

Razvoj urbane mreže i tradicije u prostoru Duhagjina ima začetke u ranim historijskim vremenima sa značajnim uticajem na fizičku i funkcionalnu transformaciju jugoistočne Evrope. Sem Prizrena, Djakovice i Peći u ovom prostoru su i manji gravitacioni centri a neki od njih su već i naselja gradskog karaktera. To su opštinski centri Dragoš, Dečani, Istok, Klina, Orahovac i Suva Reka.

Prizren, Djakovica i Peć imaju više zajedničkih karakteristika, nego oni u kosovskom delu. Nagli razvoj ovih gradova počinje tek posle 1957. god. Ranije u ovim gradovima od privrednih grana bila je zastupljena jedino poljoprivreda, uz nešto zanata, najviše u Prizrenu. Do 1957. god. u ovim gradovima postojale su neke zadruge. U Prizrenu krojačka, kujundžijska, obućarska i nožarska; u Djakovici krojačka, a u Peći kožarska. Od industrijskih objekata, ako možemo tako nazvati, bili su samo male hidrocentrale u Prizrenu i Peći i dve pilane takodje u Peći.

Povoljne prirodne predispozicije za razvoj poljoprivrednih aktivnosti usmerile su stanovništvo ovih krajeva na agrarnu delatnost. Promene u toku socijalističke izgradnje, a naročito podizanjem industrije u gradovima Dukagjina, kao i upotrebom sve više agrotehničkih mera u poljoprivredi, formiranjem poljoprivrednih kombinata, aktivno stanovništvo znatno se smanji. Dok je 1961. god. u Prizrenu bilo aktivnog poljoprivrednog stanovništva 19,0 %, u 1971. god. taj procenat je opao na 10,9 %, Djakovici od 12,2 % na 6,8 % i u Peći od 10,7 % na 7,8 %. S druge strane, povećao se broj izdržavanog poljoprivrednog stanovništva zbog priliva poljoprivrednih porodica u gradove.

Od ekonomskih funkcija u sadašnjem stadiju socijalističke izgradnje najveći uticaj u preobražaju života gradskog organizma ima industrija. Mlada dukagjinska industrija koja se gradi tek posle 1957. god. uglavnom je koncentrisana u tri urbana centra. Industrija se u sva tri grada skoro paralelno razvija. Prizrenska industrija locirana je u zapadnom delu grada. Industrijska funkcija Prizrena u odnosu na okolinu javlja se u sferi proizvodnje, donošenja sirovina i plasmana gotovih proizvoda, kao i socijalnoj sferi: zapošljavanje, razvoj životnog standarda i slično. Izgradnjom novih industrijskih kapaciteta u ovim gradovima raste i procenat aktivnog stanovništva zapošljenih u industriji. Dok je u 1961. god. u industriji Prizrena bilo zapošljenih 12,4 % aktivnog stanovništva, u 1971. god. taj procenat se povećao na 29,3 %, u Djakovici od 25,4 % na 39,0 % i u Peći od 13,0 % na 22,5 %. Zajedničke karakteristike odražaju se i u industriji koja je uglavnom preradivačka, gde dominira tekstilna industrija (Prizren i Djakovica), prehrambena (Prizren, Peć i donekle Djakovica), metalna (Peć, Djakovica i donekle Prizren), obradivanje drveta (Peć i Djakovica) i obradivanje mermerske u Peći.

Zanatstvo kao privredna funkcija ovih gradova ima svoju davnu tradiciju, koja je dosta doprinela afirmaciji velikog broja starih zanata, sa raznovrsnim proizvodima. U prošlom veku u ovim gradovima bilo je više od 120 različitih zanata. Evo nekih starih zanata koji su još aktivni: Kujundžije (filigrani), kazandžije, samardžije, abadžije i dr. Procenat aktivnog stanovništva zapošljenog u zanatstvu između poslednja dva popisa opao je u Prizrenu od 12,1 % na 10,7 %, u Djakovici od 15, 1 % na 9,9 % i u Peći od 12,2 % na 10,0 %. I pored opadanja, zanatstvo u ovim gradovima i dalje egzistira, neki se prilagodjavaju i prihvataju nove, koje se organizuju u društvene zanatske organizacije i servise.⁵

Tržišna funkcija dukagjinskih gradova predstavljala je inicijativu za njihov postanak i razvoj. **Trgovina**, kao neproizvodna privredna delatnost u prošlosti i danas, u najvećoj meri je koncentrisana u ovim urbanim naseljima. Stepenn njihovog razvoja u mnoge je izmenjen i modernizovan, zavisno od položaja, funkcije i proizvodnih snaga. Oko 70 % svih prodavnica ove regije nalaze se u gradovima. U Peći (27,1 %), Prizrenu (24,3 %) i Djakovici (17,7 %), a u svim opštinskim centrima 30 %.

Posle usvajanja generalnih urbanističkih planova, u Peći i Djakovici (Prizren još ga nema), **gradjevinarska** privredna delatnost veoma se razvila, naročito poslednjih godina. U sva tri grada postoje gradjevinarska preduzeća. Najviše se grade stambene zgrade. Tako u opštini Prizren, 1972. god. izgrađeno je u društvenom sektoru 956 a u privatnom 865 stanova; u 1974. god. izgrađeno je nešto manje stanova, 833 u društvenom i 761 u privatnom. U Djakovici 1972. god. izgrađeno je 240 u društvenom i 223 stanova u privatnom sektoru; dok u 1974. god. 281 u društvenom i 281 u privatnom. Slično je u Peći. U 1972. god. izgrađeno je 204 u društvenom i 204 u privatnom sektoru, u 1974. god. 168 u društvenom, i 158 u privatnom. U datom periodu najviše se gradilo u Prizrenu, nažalost i dalje bez generalnog urbanističkog plana.

Javne funkcije u ovom prostoru, većinom su koncentrisane u pomenute urbane centre, jer za svoja gravitaciona područja predstavljaju glavne administrativne, kulturne, zdravstvene i druge centre.

U Dukagjinu, po najnovijoj teritorijalnoj — upravnoj podeli, ima 9 opština, ali Prizren i Peć, i pored toga što su gubile svoje ranije funkcije sreza, ipak predstavljaju sedišta okružnog suda i tužilstva. U Prizrenu je kao organ federacije kontrola mera i skupocenih metala, za teritoriju SAP Kosova, dok u Djakovici je Privredni sud za Dukagjin. Prizren i Peć su takodje sedišta službe društvenog knjigovodstva.

Kulturno prosvetne prilike su posebno značajne, jer upravo u njima leži objašnjenje ekonomskih i socijalnih pojava. Danas u ovim gradovima ima više osmogodišnjih, srednjih stručnih škola, više amaterskih i kulturno umetničkih i sportskih društava, biblioteka, radio stanica i drugo. U Prizrenu i Djakovici rade VP škola i pedagoške akademije, u Peći Viša ekonomska komercijalna škola. Prizren ima i muzeje Albanske lige, arheološki kao i muzej starih turskih i arapskih rukopisa, te međukomunalni arhiv i zavod za unapređenje obrazovanja.

Nivo razvoja zdravstva u ovom regionu i u urbanim centrima, veoma je nizak, i pored toga što su uslovi za zdravstvenu zaštitu radnih ljudi i ostalog stanovništva znatno poboljšani. U čitavom regionu ima samo 3 bolnice. U Prizrenu do sada ima samo 486 ležaja, Peći 728 i u Djakovici 348 ležaja.

Saobraćajna funkcija Dukagjina dobija poseban značaj od vremena izgradnje novih asfaltnih saobraćajnica. Prizren i Peć su važne saobraćajne raskrsnice. Ovi gradovi predstavljaju terminale železničke pruge Beograd — K. Polje-Metohija, odakle se jedan krak odvaja za Peć a drugi za Prizren, ovaj krak u budućnosti treba da se produži prema SNR Albaniji.

Činjenica da se čitav Dukagjin nalazi na Prirodnom prolazu od Jadranskog primorja ka jugoistoku Evrope i Bliskom Istoku čini ovo područje atraktivnim za razvoj **turizma**, posebno tranzitnog. Strani turisti u ovom kraju mogu videti kompleksno turističko područje. Obilaženjem puta iz Crne Gore preko Čakora za Peć i asfaltiranjem puta iz primorja za Rožaje i K. Mitrovicu, turistički tokovi idu da-

lje prema Prištini i Skoplju te je stoga čitav dukadjinski region ostao u periferiji. To dokazuje i spor rast broja noćivanja stranih turista. Tako 1968. god. u ovim gradovima ostvareno je 17.731 noćivanje dok 1971. god. povećao se na 21.498 noćivanja stranih turista.

Komunalne funkcije uzev u celinu, njihova namena u potpunosti u sva tri grada ne zadovoljava, zato što se uglavnom svakodnevno vrši urbanistička ispravljajna u ambijentu stare i nove gradske arhitekture.

Za komunalno tkivo svakog grada od bitnog značaja su vodovod, kanalizacija, snabdevanje energijom, uređenjem kejova, zelenila i drugo. Aplicirati savremene uređaje u ovim starim balkanskim gradovima mnogo je teže nego u drugim gradovima naše zemlje. Jer većina ulica ovih gradova bila je pod kaldrmom. Staru tursku kanalizaciju i vodovod iz XIX veka, nasledio je jedino Prizren. U ovom pogledu Prizren (1974. god.) stoji na prvom mestu sa 18 km dužine glavnog dovoda vodovoda u gradu, zatim sledi Peć sa 5 km i Djakovica. Isti je slučaj i sa kanalizacijom, jer jedino Prizren ima u potpunosti kanalizacionu mrežu grada u dužini od 22, 15 km. Zatim sledi Djakovica sa 9 km dok u Peći tek se počelo uvođenja kanalizacije. Električnom energijom sva tri grada snabdeva elektrodistribucija »Elektro Kosovo«.

LITERATURA

1. Dr Enver Dukagjini: Neke osobine urbanih centara u prostoru Metohije (Dukagjina) — primer Prizren, Djakovica i Peć. Jugoslovansko savetovanje »Urbanizacija u suvremenim društvenim i tehničkim uslovima« Priština 11—13. aprila 1977. god. str. 56.
2. Branislav Dj. Kojić: Stari balkanski gradovi, Beograd 1976. god. str. 1 i 7.
3. Dr E. Dukagjini kao pod 1 st. 57
4. Mr E. Dukagjini: Prizren — geografsko populaciona proučavanja, Beograd, 1970 st. 25.
5. Dr Enver Dukagjini: Gradska naselja Metohije (Dukagjina), Priština 1978. god. str. 32, 39, 50, 108, 116.
6. Dr Riiza Cavalli: Dukagjin (Metohija) Priština 1977. god. str. 177.
7. Vjetari statistikor i KSA të Kosovës 1976.

Enver Dukagjini

LE DEVELOPPEMENT DES CENTRES URBANIS DANS LA PERIODE DE L'APRES GUERRE ET LEURS FONCTIONS AU DUKAGJIN

Dans ce concept, on peut conclure que les centres vieux urbains balcaniques. PRIZREN, DJAKOVICA et PEĆ, dans leurs evolution survivent un avatar, comme dans la physionomie aussi dans la fonction. Les habitants se touchent en vain, de tenir la physionomie de la periode passé des villes dites, en utilisant les moeurs et les coutumes de vie dans les mahalas et çarchiyes (quartier domestiques).

Dans la periode de l'avant guerre, aussi après la libération de pays, jusqu'à 1958, quand le villes mantionnées ont ue une physionomie typique balcanique, aussi a peus près, après la periode de 1958, on peut constater un changement

de leurs fonction et physionomie, surtout dans les secteurs économiques, publiques et de la position.

Le developement de l'agriculture est dû à la construction des combinats dans les centres Prizren, Peć et Djakovica, Durant cette periode, les capacités industrielles sont aussi construites, afin qu' à Prizren et Djakovica dominant les industries de textiles, galanteris et de chossure, mais à Peć et Djakovica, celles metaliques.

Les artisanats sont mieu developpes à Prizren et Djakovica, mais les capacités de culture, écoles et de la santé sont dipersés hierarchiquement à l'espace: Prizren, Peć, Djakovica.

Par les fonctions communales Prizren se distingue, par rapport de ces autres centres.